

IN MEMORIAM

GILLES QUISPÉL – BADACZ GNOZY (1916-2006)

Dnia 2 marca 2006 r. w egipskiej miejscowości El Gouna zmarł w wieku 90 lat Gilles Quispel, holenderski uczyony, znawca literatury wczesnochrześcijańskiej, jeden z najwybitniejszych XX-wiecznych badaczy gnozy i gnostycyzmu¹.

Urodził się 30 maja 1916 r. w Rotterdamie. Po ukończeniu gimnazjum państwowego w Dordrechcie, studiował w latach 1934-1941 na uniwersytetach w Lejdzie i w Groningen filologię klasyczną i teologię, specjalizując się przy tym w historii literatury wczesnochrześcijańskiej. Po studiach pracował jako nauczyciel języka greckiego i łacińskiego w gimnazjum w Enschede (1941-1945) oraz w Lejdzie (1945-1951). Heterodoksyjnymi nurtami chrześcijańskimi, zwłaszcza gnostycyzmem, zainteresował się jeszcze w gimnazjum pod wpływem jednego z nauczycieli – P. Hendrixa, autora rozprawy o Bazylidesie². Ukoronowaniem tych zainteresowań była praca poświęcona polemice Tertuliana z Marcjonem pt. *De Bronnen van Tertullianus „Adversus Marcionem”* (wyd. Leiden 1943), na podstawie której uzyskał stopień doktora na uniwersytecie w Utrechcie – miał wówczas 27 lat. W 1951 r. podjął pracę w tej uczelni, jako wykładowca historii wczesnego Kościoła. Z instytucją tą związał też całe swoje życie zawodowe – na emeryturę przeszedł w 1983 roku. W czasie swej pracy uniwersyteckiej dwukrotnie wyjeżdżał jako „Visiting Professor” – w latach 1964-1965 do USA (Uniwersytet w Harvardzie), a w 1968 r. do Belgii (Katolicki Uniwersytet w Louvain). Swej działalności nie ograniczał jedynie do dydaktyki, brał czynny udział w życiu naukowym, również po przejściu na emerytu-

¹ Na temat jego życia oraz działalności naukowej por. R. Van den Broek, *Preface*, w: *Studies in Gnosticisim and Hellenistic Religions, presented to Gilles Quispel on the Occasion of his 65th Birthday*, ed. R. Van den Broek – M.J. Vermasen, Leiden 1981, s. VII-IX; *In memoriam Gilles Quispel (1916-2006)*, VigCh 40 (2006) 133; A.Z. Zmorzanka, *Quispel Gilles (1916-2006)*, PEF VIII, Lublin 2007, 592-593.

² Por. P. Hendrix, *De Alexandrijnsce Haeresiarch Basilides*, Amsterdam 1926. Do postaci Hendrixa Quispel będzie niejednokrotnie powracał w swoich wspomnieniach, zob. www.xs4all.nl/~bph/c/p/h/bel_89.html (5. XII. 2007).

rę. Poza pracą pisarską podejmował też liczne prace edytorskie, wchodząc w skład różnych kolegiów redakcyjnych (m.in. czasopisma „Vigiliae Christianae”), uczestniczył w zjazdach i konferencjach; ostatnim jego przedsięwzięciem naukowym był wyjazd w marcu 2006 r. do Muzeum Koptyjskiego w Kairze.

Decydujący wpływ na dziedzinę naukowych zainteresowań Quispela – poza wspomnianym Hendrixem – miały kontakty, jakie nawiązał po zakończeniu wojny z uczonymi z kręgu czasopisma „Eranos”, zwłaszcza z C.G. Jungiem i G. Scholemem. Znajomość z Jungiem zaowocowała m.in. cyklem wykładów na temat gnozy, które Quispel wygłosił w 1951 r. w Instytucie Carla Gustava Junga w Zurychu; zostały one później opublikowane pod tytułem *Gnosis als Weltreligion*³. Z kolei Scholem zainteresował go ezoteryką i jako pierwszy zwrócił mu uwagę na związki gnostycyzmu z judaizmem. Trzecią osobą, jaką się wymienia w tym kontekście, był E. Peterson, którego Quispel poznał podczas pobytu na stypendium w Rzymie w roku akademickim 1948/1949. Zachęcił on młodego naukowca, by studiował m.in. źródła żydowskie i ezoteryczne. O kierunku studiów badawczych Quispela zadecydowało ostatecznie odkrycie w 1945 r. w Nag Hammadi koptyjskich kodeksów gnostyckich (tzw. Biblioteki z Nag Hammadi). Quispel od samego początku żywo interesował się nowymi kodeksami. Na przełomie 1947/1948 r. usiłował pozyskać jeden z nich dla Instytutu Carla Gustava Junga⁴ (stąd nazywany jest *Kodeksem Junga*, a w „korpucie” gnostyckim został oznaczony numerem I). W celu wydawania tekstów z Biblioteki z Nag Hammadi podjął też współpracę m.in. z H.Ch. Puechem, M. Malinine i W.C. Tillem.

Bogatą spuściznę G. Quispela⁵ można podzielić na dwie grupy. Pierwszą tworzą krytyczne wydania i przekłady (na język holenderski i francuski) pism: gnostyckich, hermetycznych oraz pisarzy wczesnochrześcijańskich. Są to m.in.: Ptolémée, *Lettre à Flora*, texte, traduction et introduction G. Quispel, Sch 24, Paris 1949 (wyd. 2 – 1966); *M. Octavius Minucii Felicis*, uitgegeven en van commentaar voorzien door G. Quispel, (Grieksche en Latijnsche Schrijvers met Aanteekeningen 61) Leiden 1949, wyd. 2. 1961; *L'inscription de Flavia Sophè*, w: *Mélanges Joseph de Ghellinck S.J.*, Gembloux 1951, 201-214; *Evangelium Veritatis: Codex Jung [...]*, ediderunt M. Malinine – H.Ch. Puech – G. Quispel, Zürich 1956; *Het Evangelie naar de beschrijving van Thomas*, koptische tekst vastgesteld en vertaald A. Guillaumont – H.Ch. Puech – G. Quispel [et. al.], Leiden 1959 [tekst wyd. także z przekł. na jęz. ang., franc. i niem.]; *Epistula Jacobi Apocrypha*, ed. M. Malinine – H.Ch. Puech, G. Quispel [et al.], Zürich – Stuttgart 1968; *Tractatus Tripartitus*, pars 1, ed. R. Kasser

³ Pierwsze wyd.: Zürich 1951, wyd. 3. – Bern 1995. Przekład polski z wprowadzeniem W. Myszora (s. 11-51) wraz z dołączonym do tego wyborem polskich przekładów tekstów źródłowych (s. 155-243) i bibliografią polskiego wydawcy (s. 244-262) ukazał się pt.: *Gnoza*, tłum. B. Kita, Warszawa 1988.

⁴ Ten epizod dokładnie zrelacjonował K. Rudolph (*Gnoza: istota i historia późnoantycznej formacji religijnej*, tłum. G. Sowinski, Kraków 1995, 39).

⁵ Pełna bibliografia prac Quispela za lata 1938-1979 ukazała się w: *Studies in Gnosticism and Hellenistic Religions*, s. 1-12; jego publikacje z zakresu gnozy i gnostycyzmu za lata 1948-1994 zebrał D.M. Scholer, *Nag Hammadi Bibliography: 1948-1969* (Nag Hammadi Studies 1), Leiden 1961, oraz tenże, *Nag Hammadi Bibliography: 1970-1994* (Nag Hammadi Studies 32), Leiden 1991.

– M. Malinine – H.Ch. Puech – G. Quispel – J. Zande, Bern 1973; *Tractatus Tripartitus*, pars 2 [et] 3, ed. R. Kasser – [...] – G. Quispel, Bern 1975; *Corpus Hermeticum*, ingeleid, vertaald en toegelicht door R. van den Broek en G. Quispel (Pimander 2), Leiden 1991; *Asclepius*: de volkomen openbaring van Hermes Trismegistus, ingeleid, vertaald en toegelicht door G. Quispel (Pimander 6), Amsterdam 1996.

Drugą grupę stanowią monografie i artykuły (kilkadziesiąt pozycji⁶), których przedmiotem były zagadnienia związane z ortodoksyjną i heterodoksyjną literaturą wczesnochrześcijańską, literaturą hermetyczną i ezoteryczną. Wśród pozycji książkowych, poza wspomnianą już *Gnosis als Weltreligion*, można wymienić takie jak: *Makarius, das Thomasevangelium und das Lied von der Perle*, (Supplements to NT 15) Leiden 1967; *Het Evangelie van Thomas en de Nederlanden*, Amsterdam 1971; *Het geheim Boek der Openbaring*, Amsterdam 1979 (przekł. ang.: *The Secret Book of Revelation: the Last Book of the Bible*, London 1979); *Taian and the Gospel of Thomas: Studies in the History of the western Diatessaron*, Leiden 1975; *Valentinus de gnosticus en zijn Evangelie der waarheid*, Amsterdam 2003.

G. Quispel w swoich pracach podejmował kwestię genezy oraz istoty gnozy⁷. W badaniach nad jej źródłami wskazywał na związki historyczne i literackie. Uważa się, iż był pierwszym badaczem, który opowiedział się za judaistycznymi korzeniami gnozy⁸. Opinię tę wyraził w cyklu swych artykułów⁹, wśród których wyróżnia się *Christliche Gnosis und jüdische Heterodoxie*¹⁰ oraz *Der gnostische Anthropos und die jüdische Tradition* (zob. nota 9). W pierwszym wskazał na związki gnozy z judaizmem, powołując się na przykład spokrewnionej m.in. z myślą esseńczyków nauki pierwszych gnostyków: Szymona Maga, Menandra i Cerynta¹¹, od których, jak

⁶ Publikował m.in. w czasopismach: „Evangelse Theologie”, „Eranos-Jarbuch”, „Museum”, „Nederlands Theologisch Tijdschrift”, „New Testament Studies”, „Orpheus” i „Vigiliae Christianae”. Zamieszczał też artykuły w encyklopediach, np. w: „Christelijke Encyclopedie”; 32 artykuły wydał w osobnej pracy pt. *Gnostic Studies*, t. 1-2, Istanbul 1974.

⁷ Por. R. Haardt, *Die Gnosis: Wesen und Zeugnisse*, Salzburg 1967 (pol. przekł. *Wstępu: Gnoza: o istocie, historii oraz interpretacjach gnozy*, tłum. A. Kaniewski, „Gnosis” 1991, nr 2, 8-10).

⁸ Por. I.P. Cullianu, *The Angels of the Nations and the Origins of Gnostic Dualism*, w: *Studies in Gnosticism and Hellenistic Religions*, s. 78nn; J. Fossum, *Samaritan Demiurgical Traditions and the Alleged Dove Cult of Samaritans*, w: jw., s. 143; W. Myszor, *Na tropach tajemnej wiedzy*, „Znak” 27 (1975) nr 252, 679-678, 680 (przedruk: tenże, *Wprowadzenie: Na tropach tajemnej wiedzy*, w: G. Quispel, *Gnoza*, s. 41-42 i 44 – cytaty podawane są wg tego wydania). Prekursorem poglądu o żydowskich korzeniach gnozy był w XIX wieku H. Graetz, por. tenże, *Gnosticismus und Judentum*, Krotoschin 1846. Współcześnie zwolennikami tej idei są też m.in. J. Zande i A. Böhlgl, skłaniał się ku niej także J. Daniélou.

⁹ Cztery z nich przedrukował w: *Gnostic Studies*, vol. 1, a są to: *Der gnostische Anthropos und die jüdische Tradition* (= „Eranos-Jarbuch” 22:1954, 195-234); *Gnosticism and the New Testament* (= *The Bible and the Modern Scholarship*, ed. J.P. Hyatt, Nashville 1965, 252-271); *The Origins of the Gnostic Demiurge* (= *Kyriakon: Festschrift Johannes Quasten*, ed. P. Granfield – J.A. Jungmann, Münster 1970, 271-276); *The Birth of the Child: Some Gnostic and Jewish Aspects* (= „Eranos-Jarbuch” 40:1971, 285-309); por. też artykuły opublikowane w *Gnostic Studies*, vol. 2, w dziale pt. *The Gospel of Thomas and Jewish Christianity*.

¹⁰ Por. „Evangelse Theologie” 14 (1954) 474-484.

¹¹ Por. J. Daniélou, *Teologia judeochrześcijańska*, tłum. S. Basista, Kraków 2002, 81 i 87.

podkreślał, rozpoczęli relację polemiści chrześcijańscy¹². W drugim dowodził, iż źródłem nauki o Anthroposie (Pracłowieku, Adamie), stanowiącej, według niego, centralny wątek antropologii gnostyckiej, był mit adamiński¹³. Według Quispela treści hellenistyczne, obecne również w gnostyckiej nauce o pochodzeniu człowieka, odgrywały rolę wtórną (i stanowiły część kosmogonii)¹⁴. Wykazywał to w artykule *The Demiurge in the „Apocryphon of John”*¹⁵, gdzie dowodził, że przedstawione w tym apokryfie stworzenie ukształtowało się pod wpływem platońskiego *Timajosa*¹⁶, ale wskazywał jednocześnie, iż tytułowy Demiurg bliższy jest żydowskiemu Aniołowi Pana niż greckiemu budowniczemu świata¹⁷. Natomiast uważał, że źródła greckie i orientalne odegrały większe znaczenie w rozwoju walentyniańskiego mitu o Sophii oraz szymoniańskiego o Helenie-Ennoi: chodzi mianowicie o występujące w literaturze filozoficznej pojęcie duszy świata oraz o jej mitologiczne figury: Atenę, Izydę, Aszarte-Isztar oraz Helenę-Selene¹⁸.

Wskazując na historyczne źródła gnozy, Quispel przyznawał jednocześnie, iż „podobieństwo, pokrewieństwo, tożsamość religijnych zjawisk może występować również wtedy, gdy nie istnieją żadne zależności historyczne”¹⁹. Dlatego też wzbogacił refleksję nad genezą i istotą gnozy o aspekty: psychologiczny (pod wpływem C. G. Junga) i socjologiczny, wskazując też na przydatność metody fenomenologicznej, jaką stosował H. Jonas²⁰. Doprowadziło go to do następujących wniosków: 1. punktem wyjścia gnozy było przeżycie własnej Jaźni (Selbst) oraz jej Boskości, którego projekcją był mit gnostycki²¹; 2. doświadczenie to krystalizowało się przy jednoczesnym poczuciu wyobcowania z otaczającego go świata²²; 3. tak uformowa-

¹² Por. Quispel, *Christliche Gnosis*, s. 477; tenże, *Gnoza*, s. 65 i 109; zob. też Cullianu, *The Angels of the Nations*, s. 79; W. Myszor, *Na tropach tajemnej wiedzy*, s. 42.

¹³ Wcześniej zwracał też uwagę na wpływ „mitu adamickiego” na antropologię hermetyczną: „należy liczyć się z faktem, iż żydowska historia stworzenia zawarta w Księdze Rodzaju w znacznym stopniu legła u podstaw wywodów *Poimandresa*”, por. *Gnoza*, s. 89; zob. też: Haardt, *Die Gnosis*, s. 8.

¹⁴ Por. Haardt, jw., nota 13.

¹⁵ Por. w: *Nag Hammadi and Gnosis Papers read at the First International Congress of Coptology* (Cairo, December 1976), ed. R. McL. Wilson (*Nag Hammadi Studies* 14), Leiden 1978, 1-33.

¹⁶ Na ten temat por. R. van den Broek, *The Creation of Adam's Psychic Body in the Apocryphon of John*, w: *Studies in Gnosticism and Hellenistic Religions*, s. 38.

¹⁷ Na transformację Demiurga w Anioła Pana w heterodoksyjnej literaturze żydowskiej wskazał też m.in. J. van Amersfoort (*Traces of an Alexandrian Orphic Theogony in the Pseudo-Clementines*, w: *Studies in Gnosticism and Hellenistic Religions*, s. 13).

¹⁸ Por. Quispel, *Gnoza*, s. 118-127; tenże, *Reflections Jewish Gnosis and Mandaean Gnosticism: Some on the Writing „Brontè”*, w: *Les textes de Nag Hammadi: Colloque de Centre d'Histoire des Religions* (Strasbourg, 23-25 octobre 1974), ed. J.É. Ménard (*Nag Hammadi Studies* 7), Leiden 1975, 82-122.

¹⁹ *Gnoza*, s. 74; zob. też Haardt, *Die Gnosis*, s. 9.

²⁰ Por. *Gnoza*, s. 76.

²¹ Por. tamże, s. 56 i 74-78nn; Haardt, *Die Gnosis*, s. 8. Podobny pogląd głosił H.Ch. Puech (*Manicheisme*, Paris 1949, 73) oraz F. Sagnard (*La gnose valentinienne et le témoignage de saint Irénée*, Paris 1947, 591).

²² Por. np. *Gnoza*, s. 88; por. Haardt, *Die Gnosis*, s. 9.

---

na gnoza była kategorią ponadhistoryczną – zjawiskiem z dziedziny psychologii religii²³.

***

Bogata spuścizna G. Quispela nie została jeszcze opracowana całościowo. Krótką charakterystykę jego poglądów podali m.in. R. Haardt²⁴ oraz W. Myszor²⁵, omawiając różne interpretacje gnozy przedstawione przez XIX- i XX-wiecznych badaczy. Wielu uczonych (m.in. I. P. Cullianu, J. Fossum, J. van Amersfoort, J. Daniélou) powołuje się też na jego badania, zwłaszcza w kwestii coraz popularniejszego poglądu o żydowskich źródłach gnozy.

Anna Z. Zmorzanka – Lublin, KUL

---

²³ Por. *Od wydawcy polskiego*, w: Quispel, *Gnoza*, s. 7.

²⁴ Por. *Die Gnosis*, s. 8-10.

²⁵ Por. *Na tropach tajemnej wiedzy*, s. 41-41 i 44.